

УКРАЇНЦІ В ЗАКУБАННІ: ЯК ЦЕ БУЛО

Олександр ГЕРАСИМЧУК,
кандидат історичних наук,
доцент кафедри педагогіки
і методики викладання
історії та суспільних
дисциплін Національного
університету «Чернігівський
колегіум» імені Т. Г. Шевченка

Міграції населення, які відбуваються на різних історичних етапах і ведуть до перерозподілу населення між економічними районами, є важливою темою досліджень через їх наслідки для історичного розвитку як окремих країн, так і цілих континентів. Історико-економічне вивчення міграційних процесів дає нам важливий матеріал для аналізу формування економіки країн та їх регіонів. Як складний історичний, політичний, соціально-економічний, демографічний та географічний процес, міграції часто виступають передумовою розвитку продуктивних сил окремих територій за рахунок розширення ареалу господарчого освоєння й поширення модернізованих засобів виробництва.

Розширення кордонів держави і включення до її складу нових захоплених територій було пріоритетним напрямком зовнішньої політики царського уряду Російської імперії на Північному Кавказі в першій половині XIX ст. У першій чверті XIX ст. звільнений російськими конкістадорами від місцевого населення кубанський край, який до того належав Кримському ханству, було заселено вихідцями з Чернігівської, Полтавської та Харківської губерній. Ці землі дістали назву Чорноморського козачого війська. Метою заселення спустошених земель було господарське освоєння нових територій та охорона рубежів розширеної імперії.

Наступним напрямком російської агресії стали регіони, які тоді належали Туреччині, а саме придунайські землі й чорноморське узбережжя Кавказу. Під час чергової російсько-турецької війни 1828–1829 рр. полки кубанських козаків було перекинуто на Дунай та в Закубання (землі на південь від річки Кубань), зокрема під Анапу, так що вдома

господарювати в козацьких куренях залишилися одні жінки й діти. Так перші українці потрапили в закубанський край [1, с. 10].

Після завершення війни з Туреччиною й укладення 2 вересня 1829 р. Адріанопольського мирного договору до Росії відійшли території чорноморського узбережжя Кавказу від гирла Кубані до поста Св. Миколая (між Поті й Батумом). У 1830 р. на додачу до цього росіяни відібрали в турків Гагри, а в 1831 р. – Геленджик [2, с. 147].

Після завершення бойових дій на Кавказі на поч. 30-х рр. XIX ст. перед російською владою постало питання колонізації новоприєднаних територій, оскільки наявного там на той час військового й цивільного населення не вистачало ні для охорони нового кордону, ні для ведення господарської діяльності, ні для припинення контрабанди. Починається будівництво 17 укріплень уздовж берега Чорного моря (так званої Чорноморської берегової лінії), в яких передбачалося розмістити військові

гарнізони з козаків-переселенців, а докола заснувати станиці, де поселити прибулих селян [2, с. 147]. Як і для колонізації Кубані та Північно-Східного Кавказу, російські правлячі кола проблему заселення почали традиційно вирішувати шляхом залучення на нові землі людей, які потерпали від браку землі в себе на батьківщині, проте мали бажання вести аграрну діяльність. Такими перенаселеними й малоземельними губерніями на той час були українські Полтавська та Чернігівська губернії [3, с. 75].

У 1829 р. з'являються перші урядові розпорядження щодо заселення новоприєднаної території за Кубанню. Спочатку передбачалося, що в Закубання, переважно в район Анапи, буде переселено близько 800 козацьких сімей з України. Згодом заплановану кількість збільшили до 1 тис. сімей [4]. Планувалося також поселити між Кубанню й Анапою 2000 осіб колишніх запорізьких козаків з Усть-Дунайського козачого війська [5, с. 344]. Проте здійснити заплановане в перші роки після припинення війни уряду не вдалося через те, що землі навколо Анапи були заселені черкесами-натухайцями, які вороже ставилися до прибулих на їх територію. Тому охочих змінити звичний устрій життя й поселитися в Анапі чи поблизу фортеці було небагато через побоювання помсти з боку черкесів [4].

Нового розвитку питання переселення в Закубання українських селян та козаків набуло в 1832 р. Як уже зазначалося, ключовим південним форпостом на чорноморському узбережжі Кавказу повинна була стати Анапа, яку росіяни відбили в турків ще 12 червня 1828 р. [6, с. 145]. У фортеці, окрім гарнізону й чиновників, перебували на той час ще приїжджі російські купці, анапські турки, греки, вірмени, кримські татари, а також арештантські військові робітничі

роти. Для заселення Анапського району й охорону південного кордону цього населення було явно недостатньо. Тому в 1832 р. за проектом командира Окремого Кавказького корпусу, управляючого цивільною частиною й прикордонними землями Грузії, Вірменії, Астраханської губернії та Кавказької області барона Г. Розена в регіоні було вирішено поселити 1000 українських козацьких сімей під охороною 140 кінних і 260 піших козаків 6-го Чорноморського полку [3, с. 75]. Комітет Міністрів погодився з пропозицією Розена, проте попередньо було дано розпорядження спочатку поселити 69 сімей козаків для побудови житла для майбутніх переселенців. Цих козаків називали «майстровими» [4].

З метою прискорення процесу колонізації небезпечного краю Розен запропонував також допустити за Кубань усіх охочих, звільняючи прибулих від податків і повинностей. Передбачалося, що такими охочими, у першу чергу, будуть козаки Війська Чорноморського й Донського, а також казенні селяни. Селян на новій території позбавляли обов'язку нести військову службу, проте від нападів кавказців вони повинні були себе охороняти власноруч [5, с. 28]. Для швидшої колонізації новоохопленої території закубанським переселенцям спочатку дозволялося оселятися вздовж чорноморського узбережжя без детального з'ясування властями походження мігрантів і прибулих без паспортів. Окрім цього, залишався в силі виданий ще 22 березня 1828 р. указ Державної Ради щодо дозволу відсилати на Кавказьку лінію затриманих волоцюг віком до 35 років, яких віддавали в найми козакам. На думку влади, цей захід був «корисним як для козаків, так і для припинення бродяжництва» [7, с. 91, 96]. Освоєння анапського регіону й перетворення його в безпечну територію

планувалося здійснити упродовж 25 років [4].

На думку керівництва регіону, відновлення колишньої фортеці Анапи не мало сенсу, оскільки після бомбардування вона являла собою одну суцільну руїну: майже всі будинки в Анапі, які були зведені переважно з турлуку (пліт, обмазаний глиною), було зруйновано ядрами [5, с. 19]. Тому за пропозицією тодішнього командуючого кавказьким військом графа Паскевича було прийняте рішення силами інженерної команди спорудити нове Анапське поселення, де побудувати для майбутніх переселенців 100 казенних будинків [8, с. 344]. Згодом у 1846 р. указом Миколи І це поселення віднесли до закавказького краю, а жителі навколишніх станиць «розміщених від Чорного моря й гирла Кубані між Варениківською пристанню, фортами Раєвським і Гостигаєвським та Анапою» отримували звання «закубанських поселян». Закубанські поселення не вважалися військовими гарнізонами, а перебували у відомстві Міністерства внутрішніх справ [2, с. 147].

До 1835 р. в Анапі було зведено лише 63 будинки на кам'яних фундаментах: дерев'яних – 22, дерев'яних, обкладених сирцем, – 13, турлучних – 28. Кожен з будинків був розрахований на 2 сім'ї. На спорудження жител було витрачено 112 тис. руб, проте помешкань на всіх не вистачило. Головною причиною невиконання планів став брак будівельних матеріалів, оскільки ще до переселень в Закубання на лівому березі Кубані попередні мігранти в Чорномор'я вирубили всі ліси на будівельні матеріали. Будівельну деревину довелося доставляти морем з Ростова [3, с. 75]. У 1836 р. Анапу відвідав новоросійський і бесарабський генерал-губернатор граф М. Воронцов. Один з учасників цієї поїздки побачив Анапу такою: «Анапа має вигляд великого малоросійського селища. Будинки тут

переважно мазанки й укриті очеретом. Вулиці майже відсутні, а житла розкидані за азіатським зразком, то тут, то там». Далі очевидець повідомляв, що жителі «вирушають під конвоєм за водою до річки Анапи за дві версти від фортеці. Фортечні коні пасуться за фортецею під прикриттям гармати» [9, с. 65].

Дані щодо кількості прибулих з Чернігівської та Полтавської губернії в Закубання в 30-і рр. у різних джерелах різняться. За підрахунками В. Новицького у 1832 р. із планової кількості переселенців із Чернігівської та Полтавської губерній для поселення в Анапу прибуло 124 сім'ї, а за даними С. Сазонової – 119 сімей, які налічували 401 чоловіка і 287 жінок [3, с. 76; 5, с. 28]. У книзі Ф. Щербини «Історія Кубанського козацького війська» читаємо: «У 1832 р. було призначено для переселення в Анапу 150 сімейств малоросійських козаків. Переселенці повинні були прямувати з Кременчука через Керч і Тамань в Анапу. Їм була дозволена видача казенного провіанту на всьому шляху слідування й асигновано навіть гроші на змазування підвід. Чи ці переселенці, чи інші, з'явилися в Анапу двома партиями – одна складалася із 134 сімей, а інша – із 66 сімей, проте в Анапі не виявилось достатньо приміщень для прибулих. Наказний отаман Чорноморського війська Заводовський дав розпорядження тимчасово розмістити анапських переселенців у чорноморських куренях чи станицях. Одна частина переселенців розмістилася в куренях Вищестеблівському, Старотитарівському та Ахтанізовському в очікуванні побудови для них приміщень в Анапі, а інша вирушила в Чорномор'я на заробітки. У документах того часу анапські переселенці називаються «майстровими козаками» [8, с. 344–345].

Переселяти мешканців Чернігівської та Полтавської губерній в Закубання

передбачалося переважно з тих повітів, де було найбільше малоземельних козаків та селян. У запрошеннях до переселення за підписом Малоросійського військового губернатора перераховувалися всі переваги і пільги переселенцям, а також витрати, які брала на себе держава у зв'язку з переселенням. Чинovníки ретельно стежили за тим, щоб з боку місцевої влади не було жодних утисків і примусу до переселення. Перевага при переселенні надавалася тим сім'ям, в яких було більше чоловіків середнього віку (25–35 років); переселенці повинні були не мати боргів і судимості [4].

У Державному архіві Краснодарського краю зберігся іменний список майстрових козаків і їх сімей із Чернігівської та Полтавської губернії, які мали бажання переселитися в Анапу. Список датований 24 травня 1832 р. У ньому записані 123 сім'ї, котрі налічували 371 особу чоловічої статі та 316 жінок. Проте відомо, що з цієї кількості в дорогу вирушили лише 69 сімей: вірогідно, що інші не були схвалені владою до переселення [4]. Згідно даних цього ж архіву, у 1833 р. із Чернігівської та Полтавської губерній прибули до Анапи 43 сім'ї козаків. Поіменні списки цих переселенців теж нині знаходяться в Державному архіві Краснодарського краю [10]. Ф. Щербина в своїй книзі зазначає: «За одним з паперів відомо, що до лютого 1835 р. прибуло в Анапу 119 сімей малоросійських переселенців, зарахованих до козаків» [8, с. 345]. Загалом упродовж 1832–1837 рр. з України в Анапу та в найближчі до неї станиці прибуло близько 3 тис. осіб обох статей [11, с. 13].

Козаки, які погодилися на переселення й отримали на це дозвіл, повинні були прибути в Кременчук до 15 червня 1832 р., у дорогу ж вирушали 22–26 червня. Як і за організованого переселення на Кубань та в Кавказьку

область, упродовж шляху переселенців з Чернігівської та Полтавської губернії до Анапи уряд брав на себе піклування про них. Їм було надано підводи та видано на дорогу провіант. У Кременчуці переселенці були розділені на дві партії, кожна з яких супроводжував чиновник, призначений для цього на той час виконуючим обов'язки Новоросійського й Бессарабського генерал-губернатора Ф. Паленом. Кожна партія прямувала по точно визначеному маршруту від Кременчука до Керчі. Супроводжуючому чиновнику для потреб переселенців було видано 500 руб., копію маршруту, список сімей переселенців із зазначенням кількості їх власної худоби, відкритий лист для місцевого керівництва населених пунктів упродовж маршруту прямування. При пред'явленні цього листа місцева влада повинна була забезпечувати переселенців нічлігом, а також надавати пасовища й водопій для худоби.

На шляху прямування від дня переправи через Дніпро усім переселенцям віком від 7 років незалежно від статі видавали продукти у розмірі солдатського пайка, а для менших дітей – половину пайка. Для забезпечення козаків продуктами місцева влада на шляху переселенців заготовляла «в натуре провіант, рівномірно м'ясну порцію по півфунту на п'ять днів в тиждень, а для мушкетерів того по три винних порції» (оригінал правопису збережено – О.Г.). Дитячий пайок можна було брати грішми для придбання інших продуктів. У Криму та Чорномор'ї рекомендувалося не вживати в їжу рибу та фрукти й некип'ячену воду для попередження захворювань. Хворих переселенців місцева влада зобов'язувалася приймати на лікування в госпіталі, лазарети та лікарні [4].

Після прибуття в Анапу переселенцям було видано землеробські

знаряддя, насіння, робочу худобу, за казенний рахунок придбано для них 100 рушниць із багнетами та 10 тис. патронів. Усі ці витрати, окрім витрат на дорогу, становили 182 тис. руб. На місці оселення переселенці упродовж трьох років зобов'язані були «завести міцну осілість». Їм було надано ділянки землі розміром від 5 до 10 десятин у повну приватну власність і ділянку під садибу – 300 кв. сажнів; офіцерським сім'ям – по 600 кв. сажнів. Переселенці також отримували пільги: звільнення від податків, військового постюю й повинностей (окрім земських зобов'язань) на 15 років.

Усі прибулі, як козаки, так і селяни, мали хист лише до сільськогосподарської праці, а займатися ремеслом, будівництвом, військовою справою вони не вмiли й не бажали. Усе це утруднювало їхнє облаштування в Анапському поселенні й до 1838 р. вони перебували на повному державному забезпеченні [3, с. 75–76]. У березні 1834 р. капітан Новіков, плац-майор Анапи, прохав командуючого Черноморською лінією генерала Малиновського надати українським переселенцям біля Джеметей (укріплення під Анапою) ділянки під городи, яких вони вкрай потребували. У 1835 р., згідно Височайшого указу, наказано було купити для анапських переселенців, що не мали худоби, 19 пар волів [8, с. 345].

У 1830–1835 рр., окрім планових переселенців, у район Анапи рухався невпинний потік інших колоністів. Сюди у значній кількості самостійно прибували поміщицькі селяни-втікачі, військові дезертири й злочинці. Почувши про свободу на новій землі, об'єднавшись у групи, ватаги волоцюг під чужими іменами рушили за Кубань, добуваючи в дорозі засоби для існування різними протизаконними шляхами [3, с. 76]. Неврожай 1833–1834 рр.

в Україні, Воронезькій губернії, області Війська Донського, Кавказькій області став ще одним спонукальним мотивом для переселення в Закубання [5, с. 29]. Історик В. Новицький писав: «Вони (втікачі – О.Г.) вважали, що з переселенням у цей новий край повинна опуститися непрозора завеса на все їхнє минуле. Покидаючи свої оселі, залишаючи жінок і дітей, вони поспішали за Кубань з думкою про безкарність і з цілковитим переконанням, що з отриманням ними нового статусу в дикому й віддаленому краї, усі їхні колишні вчинки не стануть відомими й не будуть розкриті» [5, с. 28].

У самій Анапі на той час не було потреби в мешканцях, оскільки населення фортеці складав гарнізон. Тому самовільні прибульці відразу потрапляли в досить складні життєві умови. В. Новицький зазначав: «Ці ватаги вихідців, не маючи ні прихистку, ні хліба, не знаходили можливості прохарчуватися власноручною працею: окраїни Анапи були землями недругів; їх не лише неможливо було обробляти, а навіть сміливці, що виходили з фортеці на кілька кроків, були ціллю для ворожої кулі». Вислати прибулих додому було нереально, оскільки достеменно не було відомо звідки вони вибули [5, с. 29].

Військовий міністр був настільки стурбований пересуванням цієї маси людей на південь, що навіть запропонував створити кордон від Астрахані й Саратова до Єкатеринослава для попередження втеч кріпаків на Кавказ [3, с. 76]. Побоюючись голоду й епідемії, анапське керівництво на прохання неодружених переселенців у 1833 р. дозволило їм вибути в Чорномор'я. Сімейним же була надана допомога на спорудження у фортеці турлучних будинків, а в Джеметейському укріпленні тимчасових землянок. Таким чином в Анапі було поселено ще 50 сімей, а в Джеметей – 100 сімей [5, с. 30].

Попри всі негаразди наплив неорганізованих груп переселенців до Анапи не припинявся. Згідно тодішнього законодавства, волоцюг слід було відправляти до Сибіру, проте через брак населення для освоєння пустельних територій указом Сенату від 4 листопада 1835 р. було наказано всіх затриманих без документів віддавати в рекрути, або зараховувати до військово-будівельних чи арештантських рот [2, с. 148]. З таких затриманих було сформовано три роти, які розміщувалися в Геленджику, Ставрополі й Кавказьких Мінеральних водах [12, с. 126]. У цілому, не дивлячись на заходи, які здійснювала влада для врегулювання міграцій на Північний Кавказ і Закубання, потік нелегалів у 30-і рр. в ці регіони не стихав. Принагідно зазначимо, що лише в одній Чернігівській губернії кількість бездомних селян у цей час сягала близько 15 тис. осіб і вони становили потенційний контингент нелегальних переселенців [13, с. 11]. Проте, 1833–1834 рр. видалися несприятливими для Кавказького краю: посуха й неврожаї поставили населення цього регіону перед загрозою тривалого голодування. У 1834 р. уряд дозволив охочим повернутися з Кавказу в місця виселення до покращення ситуації. Цим скористалися 6340 сімей, які повернулися з цього регіону в Україну й прилегли до неї російські райони [12, с. 126].

У 1836 р. розпорядженням барона Розена для полегшення важкого становища переселенців, що мешкали в Анапі й поблизу неї, було продовжено термін видачі паспортів для охочих виїхати на заробітки у Чорномор'я. Розен розпорядився також, щоб літніх анапських переселенців було вислано на батьківщину [8, с. 345]. Тоді ж за його ініціативою було видано царський указ стосовно неповернення збіглих поміщицьких селян власникам. Їх записували в козаки для охорони, а поміщикам, які прагнули

повернути собі селян, видавали компенсацію – за дорослого чоловіка 250 руб., за жінку – 100 руб., за хлопчика до 14 років – 125 руб., а за дівчинку – 50 руб. [5, с. 30–31].

У 1836 р. з'являються перші закубанські станиці – Благовіщенська (поселено 30 сімей) і Миколаївська (за 6 верст від Анапи, поселено 110 сімей, нинішня станиця Анапська). Станиці будувалися силами самих переселенців під охороною військових загонів [5, с. 31–32]. У лютому 1837 р. барон Розен розпорядився поселити поблизу Витязевої балки, між Анапою й Джеметейським укріпленням (за 14 верст від Анапи), 200 сімей переселенців. Станицю цю назвали Витязькою, її вирішили обгородити, а розкиданих по узбережжю переселенців поступово збирати й тут поселяти. У квітні 1837 р. виконуючий обов'язки коменданта Анапи полковник Коніболицький повідомив наказному отаману Чорноморського війська Заводовському прізвища осіб, яких він призначив станичними отаманами в станиці Миколаївську, Благовіщенську й Витязьку [8, с. 345].

Що стосується умов життя переселенців, то вони перебували в досить важкому становищі, проживаючи на всій території Закубання й виживаючи за рахунок підробітків у чорноморських станицях. У 1836 р. чорноморським козакам були роздані для виховання сироти анапських переселенців, а відносно самих переселенців було вжито низку заходів стосовно їх поселення в місцях, які для них готувалися з самого початку. У 1837 р. Микола I заборонив переселенцям покидати Анапський район. У 1838 р. генерал Заводовський дав суворе розпорядження розшукати анапських переселенців і відіслати їх в нові побудовані біля Анапи станиці. Очевидно, що переселенці неохоче поверталися в ці станиці, якщо їх доводилося

силою розшукувати й оселяти в них. Щоб заселити станиці, у 1837 р. сам Микола I подав ідею щодо залучення в Анапський район чорноморських козаків, призначивши їм 100 рублів одноразової допомоги на двір і трирічну пільгу від військової служби. Тим не менше, Анапа передусім притягувала все-таки вільних поселенців, тобто збіглих поміщицьких селян та різних шукачів пригод [8, с. 345–346].

Розпорядженням уряду в 1841 р. для поселення за Кубанню прибуло ще 93 сім'ї державних селян із центральноросійських губерній, так званих «харківських поселян» (364 чоловіків та 306 жінок), проте для них, як і для інших у минулі роки, не знайшлося місця для осілого проживання. Враховуючи складність ситуації, анапське керівництво зі згоди отамана Чорноморського козачого війська Заводовського вирішило тимчасово відіслати ці сім'ї в Чорномор'я й поселити там на вільній військовій землі доки для них не облаштують житло в Закубанні.

Близько трьох років ці переселенці без будь-яких пільг перебували в статусі іногородніх. З кожним роком їх становище в Чорномор'ї ускладнювалося. Їм забороняли користуватися орною землею та сінокосом, мати городи, пасти худобу на загальних пасовищах. Щорічно їх переводили з одного місця на інше, поки не постало питання, щоб через брак вільних земель їх взагалі виселити за межі Війська. Анапське керівництво розуміло, що якщо так піде й надалі, то ці переселенці вщент розоряться, однак і поселити їх у Закубанні було ніде. Тому в 1843 р. в кінці Кизилташського лиману, за річку Нашук, біля урочища під назвою Суворовська батарея, розпочалося будівництво нової станиці – Суворовської. Її заснування, на думку командування, мало також стратегічне значення, бо повинне було

забезпечити козакам контроль за лиманом для попередження запливання туди горців на човнах. У новій станиці передбачалося оселити 160 сімей, об'єднавши 120 сімей малоросійських поселян (вихідців з Полтавщини та Чернігівщини), що проживали в Анапі в казенних домах, і 40 сімей «харківських поселян» з тих 93 сімейств, що вже три роки перебували в Чорномор'ї [2, с. 148].

На початку будівництва до нього були залучені лише колишні чернігівські та полтавські поселенці з Анапи. Трохи попрацювавши на важких роботах, вони лише чекали зручної нагоди, щоб утекти звідти назад в Анапу. На початку червня 1843 р. з Чорномор'я прибули «харківські поселяни», щоб взяти участь в будівництві. Скориставшись цим, малоросійські переселенці, попри зусилля наказного отамана станиці Суворовської Г. Маскіна, захопивши робочу худобу, поїхали в Анапу для збору врожаю, маючи намір залишитися там до зими. Крім того, вони таємно прихопили з собою 20 хлопчиків, що заготовлювали цеглу-сирець для будівництва. Анапське керівництво змушене було силоміць повертати останніх до станиці. За таку непокору генерал М. Будберг наказав суворо покарати винуватців і пригрозив їм військовим судом. Тим малоросійським поселенцям, що втекли з будівництва, заборонили повертатися в Анапу взагалі, а в станиці Суворівській вони в найкоротший термін повинні були побудувати собі нове житло. Це розпорядження було виконане: малоросійські поселенці поспішно покинули свої казенні житла в Анапі й перейшли в Суворівську [2, с. 149].

Одночасно «харківські поселяни» попрохали, щоб у станиці Суворівській їх поселили окремо від кварталів українців і щоб українські подвір'я жодним чином не межували з російськими. Цей факт свідчить про усвідомлення

переселенцями своєї етнічної належності, яка тривалий час зберігалася між українськими та російськими вихідцями на нових місцях поселення [2, с. 149].

У серпні 1843 р. в Анапі проїздом побував барон Август фон Гакстгаузен, пруський чиновник, письменник, дослідник аграрних відносин Росії та Кавказу. Він залишив у щоденнику запис: «Містечко це жалюгідне, не облаштоване й лише нові будинки Російських чиновників і офіцерів нагадують деякий Європейський комфорт. Тутешній комендант поручик фон-Рот завів собі гарний садочок, з якого Кавказькі гори мають вигляд схожий на тераси» [14, с. 3]. У 1846 р. Анапі було надано статусу міста, проте це мало що змінило в її вигляді [15, с. 13].

Заснування станиці Суворівської не вирішило проблему повної осілости закубанських поселенців, серед яких станом на 1844 р. ще не мали свого житла 225 сімей і 365 осіб одинаків. Через брак орної та сінокісної землі селити їх було вже ніде, попри вже існуючі поселення та станиці. Частина переселенців, яких планували розмістити в Закубанні, продовжувала залишатися в Чорномор'ї. Згідно нового розпорядження військового правління від 4 лютого 1849 р., їм було запропоновано полишити територію або назавжди приписатися до Чорноморського війська. Тих же, хто не погодився, було вирішено вислати з Чорномор'я в розпорядження начальника закубанських поселенців, «дабы люди сии, чуждые и неизвестные для войска, оставаясь здесь, не были в тягость казакам и не творили беспорядки». Подальша їх доля невідома [2, с. 149–150].

Станом на 1 січня 1852 р. в закубанських поселеннях загалом перебувало 3053 чоловіків і 2359 жінок [5, с. 32]. У 1855 р. під час Кримської війни гарнізони Чорноморської берегової лінії були виведені з фортець. «Закубанські

поселяни» вислані на територію Чорноморського й Кавказького козачих військ, де згодом увійшли до складу єдиного Кубанського козачого війська [8, с. 836]. 17 травня 1855 р. росіяни вийшли з Новоросійська. 28 травня російське військо залишило Анапу, а також станиці Ніколаєвську та Благовіщенську. Перед цим були зруйновані фортечні мури, спалені всі будівлі в Анапі, підірвано порохові погребі, гармати знищені або заклепані [15, с. 13]. Анапу зайняв 8 тис. загін турецьких військ, який пробув у місті трохи більше року. Таким чином, Чорноморська берегова лінія фактично припинила своє існування [16, с. 26].

Після завершення Кримської війни 10 липня 1856 р. росіяни знову повернулися до Анапи. 31 березня 1860 р. Анапа й Новоросійськ перестали бути містами й височайшим повелінням були перетворені на селища. Знову містом Анапа стала в 1866 р. [15, с. 13]. Після бурхливого минулого місто поступово відійшло від статусу військово-стратегічного пункту й перетворилося в мирне курортне містечко, де мало що нагадувало про війну. Від колишніх грізних мурів залишилися лише ворота, які стоять і дотепер, та земляний вал, а все каміння жителі розтягли на будинки та паркани [9, с. 71]. Нині в Анапі (за даними перепису 2010 р.) мешкає 1319 етнічних українців (2,24 % населення). Насправді ж їх значно більше, але процес асиміляції за більше ніж півтора століття зробив свою справу. Це і є нащадки тих сміливих вихідців з Чернігівщини та Полтавщини, які були першопрохідцями в освоєнні цього віддаленого від України краю [17].

Таким чином, масове заселення анапського району, що розпочалося в 1832 р., на початковому етапі здійснювалося силами вихідців із Чернігівської та Полтавської губерній. Перший етап заселення Анапи був ретельно

організованим урядовим заходом, який здійснювався під контролем влади. Невідповідність запланованої кількості мігрантів і тієї, що реально прибула, можна пояснити непопулярністю в українців краю, що приховував у собі небезпеки нападів з боку гірських племен та захворювань малярією. Довгий час переселенці в Закубанні не могли нормально облаштуватися на нових землях за браком вільної землі, а військова обстановка заважала господарчому освоєнню території. Неможливість успішного господарювання прирікала переселенців на жалюгідне існування, яке примушувало їх вести напівкочове життя. До того ж спроба об'єднати в нових станицях росіян та українців, попри на перший погляд їх близькість занять і звичаїв, навпаки, вела до відокремлення цих етнічних груп, що накладало свій відбиток на побут і культуру в цих поселеннях упродовж тривалого часу.

Джерела та література

1. Цветков В. Казачий край. *Былое* (Ежемесячное приложение к журналу «Родина»). 1996. № 7. С. 10–11.
2. Сазонова С.Е. Поселение выходцев из Малороссийских губерний в Закубанском крае в первой половине XIX в. *Козацька спадщина* : Альманах Інституту суспільних досліджень. Вип. 4. Дніпропетровськ : Пороги, 2008. С. 147–150.
3. Сазонова С.Е. История заселения Анапского района украинскими переселенцами (30–60-е гг. XIX века). *Культурная жизнь Юга России*. 2008. № 3 (28). С. 75–78.
4. Токарева В. Заселение Анапы в 30-е гг. XIX века. URL : www.anapafuture.ru. (дата звернення: 16.06.2020 р.).
5. Новицкий В. Анапа и Закубанские поселения. *Записки Кавказского отдела Императорского русского географического общества*. Кн. 2 / Под ред. В.А. Соллогуба, А.А. Харитоновы. Тифлис : Тип-я Канцелярии Наместника Кавказского, 1853. С. 14–44.

6. Туренко А.М. Исторические записки о войске черноморском. Киев : Тип-я А. Давиденко, 1887. 149 с.

7. Полное собрание законов Российской империи. Собр. 2. Т. VIII. 1833. Отд. 1. Санкт-Петербург : Тип-я II Отд-я Собств. Его Имп. Величества Канцелярии, 1834. 832 с.

8. История Кубанского казачьего войска: в 2 т. / Сост. Щербина Ф.А. Екатеринодар : Тип-я Тов-ва Печ. и Изд. дела «ПЕЧАТНИК», 1910. Т. 2 : История войны казаков с закубанскими горцами. 1913. 869 с.

9. Веселовский Н.И. Военно-исторический очерк города Анапы. Петроград : Тип-я Гл. Упр. Уделов, 1914. 86 с.

10. Список первых переселенцев-казачков, переселенных в Анапу в 1833 году из Полтавской и Черниговской губернии (43 семейства). URL : www.anapskiekazaki.ru. (дата звернення: 16.06.2020 р.).

11. Петренко Є.Д. Переселення козаків і селян України на Кубань (1792–1917 рр.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України». Київ, 1997. 20 с.

12. Сазонова С. Государственное регулирование переселения украинцев на территорию Кавказского линейного казачьего войска (конец XVIII – первая половина XIX в.). *Власть*. 2009. № 4. С. 123–127.

13. Дзагалов А.С. Переселення українських козаків і селян на Терек (1832–1904 рр.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України». Київ, 2009. 19 с.

14. Гакстгаузен А. Закавказский край. Заметки о семейной и общественной жизни и отношениях народов, обитающих между Черным и Каспийским морями. В 2-х ч. Санкт-Петербург : Тип-я Гл. Штаба Его Имп. Величества по Воен.-Уч. заведениям, 1857. 497 с.

15. Анапа и анапчане. Исторический и библиографический очерк / Под общ. ред. М.И. Бояра. Анапа : Северный Кавказ, 1999. 213 с.

16. Васильев Е. Черноморская береговая линия (1834–1855 гг.). *Военный сборник*. Т. LXLVIII. 1874. С. 5–26.

17. Портал города Анапа. URL : www.anapograd.com/city (дата звернення: 16.06.2020 р.).